

**UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” DIN SIBIU
FACULTATEA DE ȘTIINȚE SOCIO-UMANE**

TEZĂ DE DOCTORAT

LÁSZLÓ KEVE

VALEA MUREȘULUI SUPERIOR ÎN SECOLELE X–XIII

**CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC
PROF. UNIV. DR. PAUL NIEDERMAIER**

**SIBIU
2013**

László Keve

Valea Mureșului Superior în secolele X–XIII

Cuvinte cheie: habitat, așezări, fortificații, biserici, necropole, material arheologic

Rezumat

Lucrarea noastră încearcă redarea unei imagini a formelor de habitat din secolele X–XIII de pe valea Mureșului Superior, pe baza descoperirilor arheologice, completate cu datele acumulate și furnizate de cercetările istorice, de istoria artei și de geografie. Până în prezent a lipsit o tratare unitară a subiectului care să cuprindă tot cursul Mureșului Superior din punct de vedere geografic. Zona investigată nu se poate compara desigur în materie de inventar arheologic, arhitectonic și documentar cu valea Mureșului Mijlociu și Inferior, arii geografice mai intens populate. Particularitatea ei constă în poziția geografică, reprezentând o zonă de interferență în peisajul administrativ al Transilvaniei medievale, înglobând părți din comitatele Cluj, Turda, Alba și Târnava, din scaunele secuiești Mureș și Gheorgheni.

În trasarea teritoriului cercetat am operat cu o delimitare geografică oarecum deliberată, cea administrativă fiind imposibil de realizat. Teritoriul cercetat, de la Izvorul Mureșului până la Luduș, delimitează un spațiu de 15 km în dreapta râului Mureș și o zonă de 10–30 km în stânga Mureșului. Zona de cercetare, din stânga râului Mureș, cuprinde în întregime valea Gurghiului și valea Nirajului. De aici provine disproporționalitatea aparentă dintre teritoriile studiate din dreapta și din stânga râului Mureș. Nu cunoaștem exact limitele administrative existente în epoca arpadiană, astfel, în spațiul delimitat geografic, am luat în considerare limitele cunoscute ale unităților administrativ–teritoriale din epoca modernă. În ceea ce privește limitele eclesiastice, pentru delimitarea arhidiaconatelor ne-am îndrumat după harta diecezei Transilvaniei din *Erdélyi Okmánytár*.

Caracteristicile geografice ale văii Mureșului Superior au avut consecințe însemnate asupra habitatului. În cazul nostru, putem sesiza o diferență mare între zonele geografice Depresiunea Giurgeului și partea central estică a Podișului Transilvaniei. Cea mai avantajoasă zonă pentru habitat este împrejurimea Ludușului și a Lechinței de Mureș din Câmpia Sărmașului, cu o altitudine de aproximativ 300 de m și cu o temperatură medie anuală de 9 °C. Solurile dominante de aici sunt cele molice, formate sub o vegetație ierboasă și uscată. Zona cea mai defavorabilă pentru habitat o reprezintă Depresiunea Giurgeului cu o altitudine absolută între 640 și 850 m, cu o temperatură medie anuală de 6–8 °C. Solurile caracteristice pentru această zonă sunt solurile brune (argiluvisoluri și cambisoluri) formate sub vegetația înaltă a pădurilor.

În microregiunea noastră am urmărit patru elemente importante constitutive ale teritoriului locuit de către omul medieval: așezările, fortificațiile, bisericile și necropolele.

În privința satelor și a *rețelei de așezări* ne-am bazat pe atestările documentare și pe așezările reperate arheologic. Cele 25 de așezări atestate documentar în secolul XIII, reflectă doar într-o anumită măsură extinderea habitatului. Prin completarea listei așezărilor atestate documentar din secolul XIII, cu cele amintite în registrele papale constatăm o sporire spectaculoasă a numărului de așezări atestate. Așezările sunt repartizate pe tot culoarul Mureșului de la Aluniș în jos până la Luduș. Sunt populați și afluenții Mureșului dintre care în mare parte și valea Nirajului. O zonă mai puțin populată rămâne Depresiunea Giurgeului și valea Gurghiului. Așezările reflectă însă extinderea habitatului în prima treime a secolului XIV, care poate fi comparabilă cu sfârșitul secolului XIII (harta 3).

Dintre *atestările documentare* analizate, două sunt interesante în privința societății epocii arpadiene. În 1228, regele Andrei II donează moșia Săplac (Goreni) cu așezările și posesiunile aferente, vistierului Dénes din neamul Tomaj. În cursul secolului XIII, donațiile generoase de acest gen din partea regilor arpadieni au contribuit la slăbirea puterii regale și la transformarea treptată a comitatelor regale în comitate nobiliare. Într-o diplomă a capitlului de la Alba Iulia din 1293 un grup de secui din Sâncraiu de Mureș sunt amintiți, ca servienți secui (*servientibus siculis*). Ei cumpără de la comitele Frata posesiuni din comitatul Cluj. Termenul de servienți secui ne amintește de servienți regali, care datorită serviciilor militare, printr-un act de donație de la rege, primesc pământ și intră în rândul nobilimii mici. Slujitorii regali, prin actul Bula de aur emis de regele Andrei II, obțin aproape aceleași privilegii ca nobilimea mare.

Nu a fost posibil studiul detaliat al *structurii așezărilor* din secolele X–XIII doar pe baza complexelor arheologice disponibile (45 de complexe în totalitate!).

Așezarea de la Morești–*Podiei*, în imediata vecinătate a fortificației, face parte din categoria așezărilor permanente, cu locuințe semiadâncite, pătrate. Satul, a fost locuit de acei *castrensi*, care erau sub autoritatea comitelui castrului și se ocupau de agricultură. La Sângeorgiu de Mureș în punctul *Sub Ghera* cercetările arheologice au identificat două complexe arheologice (Cx1/2007 și Cx2/2009), care aparțineau unei așezări rurale. Complexele au fost utilizate ca gropi menajere, pe lângă materialul ceramic au conținut și material osteologic animalier. După analiza materialului osteologic al complexului Cx1/2007 a reieșit că ponderea o dețineau oasele de bovine și de ovine, dar n-au lipsit nici oasele de cal, porc și găscă. Analizele de radiocarbon au indicat două intervale de timp posibile pentru complexul Cx1/2007: 1020–1050 și 1080–1160. Aceste urme de habitat, la Sângeorgiu de

Mureș nu se continuă după secolul XII. Probabil avem de a face cu o populație înaintea venirii secuilor.

Pentru ilustrarea repartiției geografice al așezărilor din secolele X–XIII, am folosit locurile de descoperire cu material ceramic (hartă 4). Am încercat să completăm așezările atestate documentar din secolele XIII (hartă 2), cu punctele cu descoperiri de material ceramic, rezultând astfel o hartă cu o zonă mai extinsă de habitat. Prima zonă, în jurul Lechinței de Mureș (I) s-a extins de la Luduș până la Morești. A doua zonă, din jurul localității Târgu Mureș (II), s-a extins spre est. În zona localității Glodeni (III) au apărut puncte noi. Zona Reghinului este reprezentată de localitățile Gorenii și Batoș. În Depresiunea Giurgeu s-a găsit un singur loc cu vestigii arheologice. La punctele cu descoperiri am întâmpinat dificultăți în privința datării absolute a ceramicii. Din lipsa altor materiale arheologice cu datare exactă și din cauza materialului ceramic descoperite izolat, am renunțat la datarea separată pe secole în cadrul epocii arpadiene. Totuși, putem constata în multe cazuri o prezență a așezărilor din epoca arpadiană timpurie (Târgu Mureș, Sângeorgiu de Mureș, Voivodeni, Neagra).

Prin întemeierea comitatelor și a castrelor regale s-au făcut modificări importante în cadrul societății din regatul maghiar. Fortificația de pământ și lemn de la Morești din partea estică a comitatului Turda este singura amintire a organizației teritoriale din partea regatului maghiar de pe valea Mureșului Superior. Fortificația de secol XI–XII, cu statut de castru de hotar, probabil a avut menirea de a controla traficul de pe valea Mureșului. Structura fortificației cu șanț de apărare, val de pământ și palisadă o cunoaștem datorită săpăturilor arheologice de la Morești. Pentru a verifica planimetria fortificației am efectuat prospecții geofizice în perimetrul cetății. Măsurătorile, pe lângă șanțul din sistemul nordic de apărare al cetății și zona pavată cu piatră din spatele valului de pământ, au identificat existența unui presupus șanț și a unor ruine de clădiri în interiorul cetății, în zone care n-au fost atinse de săpături. Doar rezultatele unor noi cercetări vor fi decisive în elucidarea problemei. Într-o etapă mai târzie a *castelării Transilvaniei* sunt construite probabil cetățile din zona Reghinului. Dintre ele, cetatea de la Batoș se află în comitatul Cluj, iar fosta cetate din Brâncovenești, de la care a rămas doar atestarea documentară din 1228, în comitatul Turda. La începutul secolului XIII, cetățile de la Brâncovenești și Batoș probabil au aparținut banului Simon din neamul Kacsics. Banul Simon, prin participarea la uciderea reginei Gertruda, a pierdut domeniul de la Gorenii, care a ajuns în proprietatea lui Dénes din neamul Tomaj. Cele două cetăți au fost construite înainte de invazia tătară și sunt probabil cetăți nobiliare.

Regatul arpadian, concomitent cu organizarea administrativă a pus și bazele organizării ecleziastice de rit latin. Din punct de vedere ecleziastic spațiul nostru se afla sub conducerea episcopiei Transilvaniei. Pentru secolele XI–XII, deși izvoarele scrise nu sunt elocvente, știm că episcopia Transilvaniei, asemenea altor dieceze, era organizată în arhidiaconate și decanate. Cele mai timpurii monumente ecleziastice care s-au păstrat la noi sunt din secolul XIII. Ele aparțin mediului rural și au suferit modificări importante ulterioare. Printre bisericile studiate de noi există biserici amintite doar documentar (Tirimia), biserici identificate arheologic (Bâra, Citfalău, Lăzarea, Sânvășii), biserici de la care s-au păstrat doar schițele planimetrice (Glodeni, Reghinul Unguresc) și biserici care au suferit modificări de-a lungul timpului, dar păstrează elemente arhitectonice romanice și gotice timpurii. Cele mai răspândite sunt bisericile-sală, compuse din navă și cor cu absidă semicirculară (Tipul IIA), dar există și biserici cu navă și cor pătrat (Tipul IIB). Locația celor 20 de biserici identificate, coroborate cu așezările atestate documentar și cu punctele cu descoperiri de material ceramic măresc arealul habitatului înspre est, ajungând până în valea Nirajului Superior. În Depresiunea Giurgeu se poate observa de asemenea o extindere a habitatului în jurul localității Gheorgheni (harta 5). Tipologic, majoritatea covârșitoare a bisericilor se încadrează în tipul bisericii-sală cu cor și absidă semicirculară, caracteristice arhitecturii văii Mureșului Superior din secolul XIII, ca influențe ale bisericii apusene.

Un rol important în studiul nostru au avut cercetările arheologice și cele complementare (prospecții geofizice, analize antropologice și analize de radiocarbon) efectuate în ultimii patru ani în perimetrul fostului scaun Mureș.

Cea mai importantă descoperire din punct de vedere ecleziastic este legată de *cercetările arheologice* din 2009 de la Sânvășii, prin care s-a descoperit fundația unei bazilici cu trei nave. Biserica de tip bazilical a fost răspândită mai ales în zonele locuite de sași, ea fiind nespecifică pentru arhitectura din secuime. Planimetric, analogia cea mai bună a bisericii de la Sânvășii o găsim la Herina. Probabil este vorba despre o posesiune privată și de întemeierea unei biserici de ctitorie familială. Analizele de radiocarbon au datat primul orizont de înmormântări în a doua jumătate a secolului XII, începutul secolului XIII. Această datare plasează construcția primei biserici în prima treime a secolului XIII. Nu știm deocamdată dacă această primă biserică a fost finalizată sau nu, dar după planimetrie este singura de acest gen în zona noastră de studiu și se încadrează în categoria bisericilor de tip bazilical (Tipul I).

Prin *prospecțiile geofizice* de la Citfalău am reușit să identificăm locația fostei biserici și să aducem ajustări în legătură cu planimetria bisericii. Cea mai importantă descoperire a

fost prezența unui turn în partea vestică a navei. În cazul nostru nu este clar dacă turnul a fost construit împreună cu biserica sau a fost adosat ulterior navei. Majoritatea bisericilor sătești în secolul XIII sunt construite fără turn. În arhitectura romanică a scaunului Mureș s-a păstrat un singur turn, cel de la Sâncraiu de Mureș, aflat la 9 km de Cițfalău. Biserica arheologică de la Cițfalău potrivit planului lui K. Horedt se încadrează în tipul bisericii-sală cu cor și absidă semicirculară (Tipul IIA). Imaginile rezistivității electrice și cele magnetometrice ne-au arătat un sanctuar dreptunghiular, însă nu au puterea de rezoluție suficientă pentru a ne indica, eventual, forma semicirculară ale absidei. Rezultatele unor noi cercetări arheologice vor fi decisive în acest sens.

Cercetările arheologice și analizele de radiocarbon de la Sângeorgiu de Mureș au adus noutăți în legătură cu biserica romano-catolică și cimitirul din jurul ei. Din rezultatele analizelor de radiocarbon reiese că primul orizont cronologic al mormintelor cercetate aparține secolului XIII. Fundația absidei semicirculare a bisericii menajează craniul unui mormânt datat la sfârșitul secolului XIII și taie în același timp un mormânt datat în secolul XIV. După informațiile obținute prin analize de radiocarbon trebuie să plasăm cronologic construirea corului bisericii în secolul XIV. Analizele antropologice au demonstrat existența unei populații cu o statură mediu-mare. Cazurile patologice cele mai frecvente sunt bolile parodontale, din cauza nutriției primitive. În două cazuri s-a putut face analiza craniometrică a calotei craniene, în ambele situații s-a observat tendința de brahicefalizare. Această tendință de rotunjire a calotei craniene se răspândește începând din secolul XII în Europa Centrală și rămâne principalul fenomen antropologic și în epoca modernă.

O parte semnificativă a materialului arheologic din arealul cercetat este reprezentată de ceramică. Pentru a înțelege mai bine tehnica modelării lutului am urmărit descrierile etnografice de la Deda, Novi Pazar și Zlakusa (Serbia) unde s-au folosit în secolul trecut tehnici arhaice pentru confecționarea vaselor.

Majoritatea fragmentelor ceramice din zona noastră nu provin din complexe închise. Datorită acestor curențe, în primul rând, am pus accentul pe tipurile de vase întâlnite și pe zona lor de dispersare. O analiză mai amănunțită am efectuat în cazul loturilor provenite în urma cercetărilor noastre din complexe închise (Târgu Mureș–*Cetate* și Sângeorgiu de Mureș–*Sub Ghera*). În arealul nostru am reușit să identificăm șase tipuri de vase: I. vase borcan; II. castroane; III. căldări de lut; IV. vase cu gât canelat; V. vase de tip butelie; VI. tăvițe din lut. O noutate o reprezintă castronul mic de formă tronconică asemănător ghiveciului de flori și vasul de tip butelie. Ambele tipuri de vase sunt foarte rare și sunt

caracteristice perioadei arpadiene timpurii. Caracter de unicat are vasul borcan decorat cu brăduți din complexul Cx1 (Sângeorgiu de Mureș–*Sub Ghera*).

Dintre piesele de podoabă și vestimentație ale secolelor XII–XIII, acele de păr cu capul sferic sunt răspândite în zona scaunului Mureș. Prezența lor de la Citfalău, Sânvășii și Sângeorgiu de Mureș demonstrează popularitatea lor în spațiul nostru, față de alte zone unde nu au o răspândire generală.

Prin datele arheologice avute la dispoziție la ora actuală este foarte greu să reconstituim habitatul existent în secolele X–XIII de pe valea Mureșului Superior. Cu toate acestea, ele ne indică prezența unei rețele de așezări, într-o zonă mai restrânsă, încă din perioada arpadiană timpurie. Așezările lipsesc într-o primă etapă din Depresiunea Giurgeului și din zona văii Nirajului și Gurghiului. Prezența unor biserici de la sfârșitul secolului XIII la Lăzarea (scaunul Gheorgheni) și în valea Nirajului Superior la Mitrești și Bâra (scaunul Mureș), semnaleză extinderea rețelei de așezări și în zonele nefavorabile pentru habitat. În scaunele Mureș și Gheorgheni, la formarea așezărilor permanente au contribuit în mare măsură coloniștii secui.

Considerăm că informațiile cuprinse în lucrarea noastră reprezintă doar stadiul la care a ajuns cercetarea văii Mureșului Superior în momentul de față. Rezultate edificatoare în legătură cu habitatul așteptăm de la cercetările arheologice mai ample ale așezărilor rurale, ale bisericilor și cimitirelor din jur, întregite cu analize complementare de ultimă oră.

CUPRINS

I. INTRODUCERE	3
I.1 Scopul lucrării. Delimitarea subiectului	3
II. CADRUL GEOGRAFIC	6
II.1 Altitudinea	6
II.2 Solurile	8
II.3 Clima	10
II.4 Vegetația	12
III. IZVOARELE CERCETĂRII	15
III.1 Izvoarele arheologice	15
IV.2 Izvoarele scrise	16
IV.3 Surse arhitectonice	16
IV.4 Descoperirile numismatice.....	17
IV.5. Surse cartografice.....	17
IV. STADIUL CERCETĂRILOR	19
V. HABITAT	25
V.1 Relația dintre om și mediul înconjurător.....	25
1.1 Peisajul cultural	25
V.2 Așezări și fortificații	30
2.1 Așezări	31
2.2 Fortificații	39
V.3 Biserici și necropole	44
3.1 Organizarea ecleziastică în secolele X–XIII	44
3.2 Arhitectura ecleziastică.....	46
3.3 Necropole	55
V.4. Cercetări noi în scaunul Mureș	56
4.1 Cițfalău– <i>Fosta biserică reformată</i>	56
4.2 Sânvăsii– <i>Biserica unitariană</i>	59
4.3 Sângeorgiu de Mureș– <i>Biserica romano-catolică</i>	61
VI. MATERIALUL ARHEOLOGIC	74
VI.1. Ceramică	74
1.1 Analogii etnografice privind modelarea lutului	75
1.2 Analiza materialului ceramic	78
1.2.1 Materialul ceramic de la Târgu Mureș– <i>Cetate</i>	84
1.2.2 Materialul ceramic de la Sângeorgiu de Mureș– <i>Sub Ghera</i>	90
VI.2 Piese de podoabă și vestimentație	95
2.1 Podoabe pentru păr și urechi	95
2.2 Podoabe pentru degete	99
2.3 Podoabe purtate la gât	100
2.4 Accesorii vestimentare	100
VI.3 Armament și echipament militar.....	101
3. 1 Armament ofensiv pentru lovit, folosit în luptele corp la corp	101
3.1.1 Spade	101

3.1.1 Topoare.....	104
3. 2 Armament ofensiv de acțiune la distanță	105
3. 2.1 Vârfuri de săgeți	105
VI.4 Accesorii de cavalerie	106
4. 1 Pinteni	106
VI.5 Alte categorii de obiecte.....	107
5.1 Lacăte	107
VI.6 Monede.....	107
VII. CONCLUZII	115
VIII. CATALOGUL ARTEFACTELOR	121
IX. ANEXE	
IX.1 Lista ilustrației	147
IX.2 Abrevieri bibliografice.....	152
IX.3 Bibliografie.....	153
IX.4 Planșe.....	167